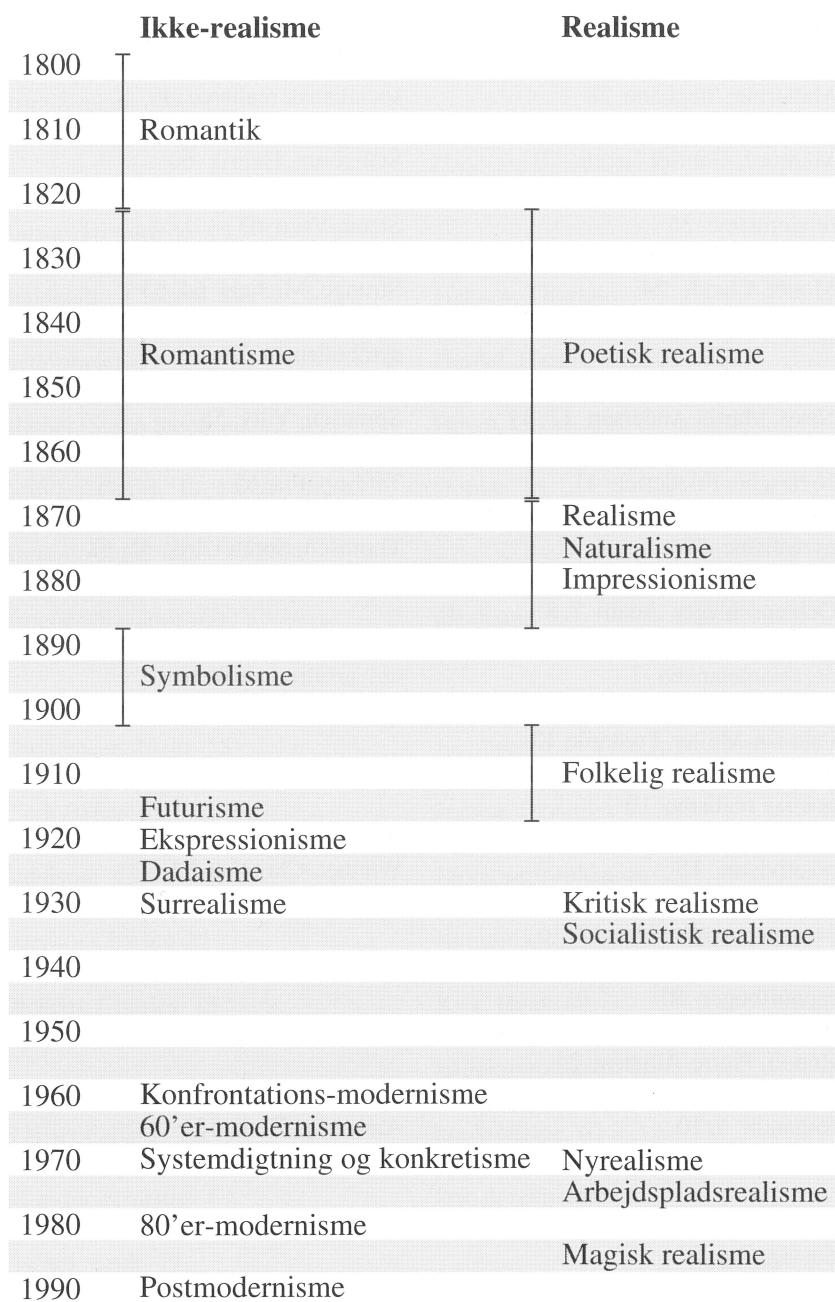

Kronologisk oversigt over litterære hovedstrømninger i Danmark 1800-1996 efter den form, der fortrindsvis vælges til at beskrive virkeligheden med.

Martinus Rørbye. Udsigt fra kunstnerens vindue (ca. 1825)

I den poetiske realisme er den foretrukne lokalitet hjemmet, tit er der tale om en familieopstilling, hvor man er samlet om det runde bord, som symboliserer de særlige biedermeierske kvaliteter: dannelse og harmoni. På Martinus Rørbyes maleri er vi også inden for i hjemmet og ser, som det er almindeligt i denne periode, ud af vinduet, ud på det, der foregår udenfor hjemmet, samtidig med at vi er behørigt beskyttet af husets mure. Den natur, der optræder på maleriet, er ufarlig og civiliseret, det gælder både den lille klat træer udenfor, blomsterne i vindueskarmen og fuglen i buret.

Realisme

I løbet af 1800-tallet blev realismen den centrale litterære isme i Europa.

Realistiske skildringer var for så vidt ikke noget nyt i verdenslitteraturen. Homers *Odysséen*, Biblen, sagaerne, middelalderens ridderromaner og (som det fremgår af navnet) den poetiske realismes litterære udgivelser kan i et vist omfang betegnes som realistiske, men det var først i midten af 1800-tallet med Balzacs og Dickens samtidsskildringer, at denne særlige litterære udtryksform blev samlet i det positive slagord: *realisme*.

Vi kender alle denne opfordring fra dagligdagen: "Vær nu realistisk!", og hermed menes, at man skal se kendsgerningerne i øjnene og acceptere tingenes tilstand, som de *virkelig* er.

Det er i princippet også det, der skal forstås ved den litterære realisme, der kan defineres som en skrivemåde, der er baseret på en så troværdig gengivelse af virkeligheden som muligt. Den realistiske forfatter ville gribe historien i struben ved at skildre samtidens menneske i dets afhængighed af det miljø, det levede i.

Disse intentioner ligge i forlængelse af det nye videnskabsideal, der begynder at gøre sig gældende, *positivismen*, der udtrykker den opfattelse, at al videnskabelig erkendelse skal tage sit udgangspunkt i det, der "positivt" foreligger, og derfor må bygge på eksakte målinger. Positivismens ideal er den objektive videnskab, og som videnskabelig teori har den sat sit stærke præg på de forskellige fagvidenskaber langt op i dette århundrede. Det krav om troværdighed og objektivitet, vi nu møder i litteraturen, skal altså ses i forlængelse af den samfundsmæssige udvikling med industrialisering og den moderne naturvidenskabs etablering.

Realismen bredte sig hurtigt fra Frankrig og England til resten af Europa, hvor den industrielle revolution nu for alvor var brudt igennem; borgerskabet var nu den dominerende klasse, og ved de borgerlige revolutioner rundt omkring på kontinentet var der sat fokus på individets ret til at tage del i det politiske liv. Borgerne krævede demokratiske rettigheder, noget som de enevældige herskere kun modvilligt gik med til, og de realistiske romaner i perioden afspejler

blandt andet disse konfrontationer.

Med den hastige økonomiske udvikling var de europæiske hovedstæder med ét blevet storbyer; her fandtes industrikvarterer, butiksstrøg, teatre, restauranter, arbejderkarréer og – i diskret nærhed af byen – borgerskabets boliger. Mange af de realistiske romaner blev et spejl for storbyernes ekstreme økonomiske og sociale modsætninger.

1800-tallet blev det århundrede, hvor romanen fik sit gennembrud. Det boglæsende publikum voksede hurtigt i forlængelse af, at borgerskabet etablerede sig som den både økonomiske, politiske og kulturelt herskende klasse. Læserne var ikke længere begrænset til en lille overklasse; der var nu tale om et massepublikum. Flere af tidens romaner blev trykt som føljetoner i aviserne, der var et andet af århundredets nye massemedier.

Nok var realismen historisk set knyttet til borgerskabets opkomst og konsolidering, men som årene er gået har denne særlige skrivemåde også vist sig at være et brugbart redskab til at give andre samfundsgrupper mæle.

Realismen forsøger at give en virkelighedstro person- og miljøskildring, men ud over at være en *stil* er den tit også et udtryk for den *holdning*, at der er en sammenhæng mellem individuelle og samfundsmæssige konflikter, og at mennesket er i stand til at påvirke og forandre sine omgivelser.

Der findes flere forskellige former for realisme, (som det vil fremgå af de følgende afsnit), men det der er fælles for dem alle er, at *forfatteren forsøger at få sin læser til at acceptere den beskrevne virkelighed som sand*, for eksempel ved at gøre sine personer psykologisk sandsynlige og derved sikres en *identifikationsmulighed*. Personernes konflikter kunne meget vel være læserens – en eller anden dag!

Personerne i den realistiske litteratur fungerer tit som typer, men dette betyder ikke, at de individuelle træk hos personerne af den grund udviskes. Derimod betyder det, at de beskrevne træk har gyldighed for en større gruppe end lige romanens personer. De kan meget vel være repræsentative for et bestemt lag eller en bestemt klasse i samfundet.

Litteraturhistorikeren Georg Lukács har i sin omtale af den realistiske roman formuleret det sådan, at de *typiske* træk i den samfundsmæssige udvikling bør træde frem gennem skildringen af de *individuelle* træk ved det konkrete individ. Man kan som et eksem-

pel på det nævne Martin Andersen Nexø's romanværk om *Pelle Erobreren* (1906-10). Der er her tale om en litterær realisme, som opfylder disse forventninger. Romanen beskriver Pelles udvikling fra vogterdreng til byproletar og arbejderleder; den udfolder Pelles *individuelle* liv, hans kamp for at overleve, hans forhåbninger og drømme, men romanserien afspejler samtidig de vigtigste, de *typiske*, samfundsmæssige forandringer i Danmark i den periode, den omhandler, – nemlig overgangen fra et feudalt til et industrialiseret samfund.

I de realistiske værker kommer der som nævnt for det meste en *dynamisk samfundsopfattelse* til udtryk. Individet påvirkes af sin omverden, men er samtidig med til at forme den, og ved at lægge synsvinklen hos personerne i romanen, som det efterhånden bliver mere og mere almindeligt i løbet af 1800-tallet, udtrykker de realistiske forfattere også en vilje til at se verden på de valgte personers betingelser. Der er næppe den samfundsgruppe, den *egn* eller den sociale konflikt, der ikke er blevet beskrevet i den realistiske litteratur gennem årene i Danmark. Hovedgenren har især været romanen med dens særlige muligheder for lange, episke forløb, hvor handling og livsudfoldelse kan sættes i centrum.

Realismen i Det moderne gennembrud

Realisme bliver sammen med naturalisme og impressionisme en vigtig litterær udtryksform under *Det moderne gennembrud*, som litteraturhistorikeren Georg Brandes (1842-1927) var igangsat af i Danmark.

Med udgangspunkt i realismsens sejr i fransk og engelsk litteratur gik han i sin forelæsningsrække ved Københavns Universitet i efteråret 1871 til angreb på den idylliserende biedermeier-kultur, der prægede de litterære udgivelser i Danmark og efterlyste en samfundskritisk litteratur, der turde *sætte sociale problemer under debat*.

En række skandinaviske forfattere sluttede øjeblikkeligt op om Brandes' krav til digteren om at være forkæmper for frihed og fremskridt; det gælder f.eks. Henrik Pontoppidan (1857-1943), Herman Bang (1857-1912), J. P. Jacobsen (1847-85), Amalie Skram (1846-1905), Henrik Ibsen (1828-1906) og August Strindberg (1849-1912).

Georg Brandes vendte sig mod tidligere generationers forsøg på at begrunde den menneskelige tilværelse ud fra en overnaturlig, religiøs forestilling og afviste tilstedeværelsen af en særlig guddommelig ånd i naturen. Alt var underkastet de samme naturvidenskabelige love.

Kunstneren var i følge Brandes forpligtet til at sige sandheden om den sociale virkelighed – uanset omkostningerne og uanset om det skulle bringe kunstneren i konflikt med gældende konventioner. Herman Bang fulgte opfordringen i en sådan grad, at hans første roman *Håbløse slægter* (1880) blev beslaglagt efter en højesteretsdom på grund af usædelighed.

Det moderne gennembrud skal ses i sammenhæng med de store ændringer, der sker med det danske samfund i løbet af 1870'erne. Industrialiseringen var for alvor slået igennem, og nye sociale klasser var ved at etablere sig. I landbruget var der indført nye tekniske arbejdsredskaber, der medførte en folkevandring til byerne, hvor de nye industrivirksomheder kunne tilbyde arbejde, og København var i samme periode så småt ved at få karakter af en storby.

Det moderne gennembrud blev en del af dette sociale og politiske opbrud.

Den traditionelle moralopfattelse – bundet i troen på Gud, mandens overherredømme og borgerskabets retfærdige magtudøvelse – blev antastet på det voldsomste af de nye skribenter. Henrik Pontoppidan beskrev f.eks. landproletariatets rystende livsbetingelser i flere novellesamlinger, og Amalie Skram udstillede kvinders og børns elendige vilkår i et mandsdomineret og dobbeltmoralsk samfund.

Det moderne gennembrud gjorde brug af både realisme og naturalisme. Begge skrivemåder henter deres stof fra virkelighedens verden, men de forholder sig forskelligt til det, de skildrer.

Det at skrive realistisk er et udtryk for et særligt livssyn; der er tale om en *kritisk* holdning til de bestående magtforhold. De kritiske realister tager ikke alene udgangspunkt i den verden, som foreligger for vores sanser. De har samtidig den holdning, at verden kan forandres af mennesket, og derfor skildres samfundsforholdene som *dynamiske og foranderlige*, som det fremgår af digtet *Rotter* af Henrik Pontoppidan:

Rotter

Grundlovsdag 1885

Vi bygged vor Gaard i en Overgangs Tid
– lidt pyntelig paa Fløjen, men borgerligt solid.

Fager og hyggelig den knejsed over Toft¹,
Lykke var i Huset, og Velstand paa Loft.

Gjemt bag stærke Mure vi frygtede ej
hverken Storm eller Regn. – Men Rotterne fandt Vej.

Bonden spidsed Øre, og rejste sig paa Stand²,
han hørte kjendte Lyd af den graadige Tand.

Snart i hele Huset det rumlende fløj,
alle vakt op af den ugudelige Støj.

Kom man ned i Kjælder og gik man over Lo,
altid var der Spor af denne junkerlige Klo.

Længe alt de tumled som Herrer i vor Vraa³,
skummed frækt vor Fløde og skamgnov⁴ vort Straa.

Længe har de hærget og hulet i vort Hus,
skjændet vore Mure og spyttet i vort Krus.

Fløjen har de styrtet, og alting ligger brak –
nu maa alle hjælpes at faa Has paa det Rak.

Hver Gang, der var øde og Tomhed i vort Hjem,
var det dette slugvorne Kryb, der listed frem,

satte sig til Højboards ved Øl og ved Mad,
stjal det sidste Korn af den fattiges Fad.

Ubudne Gæster – I skal føle nu,
at hvad Fædrene glemte, kommer Sønner i Hu.

Ikke vil vi helme, og ikke faar de Ro,
før vi selv er Herrer i vort Fædrene Bo.

Himlen sender Væde, og Solen skinner hid.
Lad os rense vor Lade, mens der endnu er Tid.

(1885)

Georg Brandes var af den opfattelse, at mennesket bevidst kan forme sig selv og sin omverden, når det bliver tilstrækkeligt oplyst om sine muligheder, og her kan der trækkes en linie tilbage til 1700-tallets *oplysningstid*, hvor individet også blev opfordret til at rive sig løs fra enhver overnaturlig binding med det formål at bringe menneskets fornuft og evner til fuld udfoldelse.

Erik Henningsen, *Summum jus, summa injuria. Barnemordet* (1886)

Dette maleri viser en ung, fattig pige, der er blevet gravid uden for ægteskabet, og som af frygt for de sandsynlige konsekvenser har ombragt og begravet sit nyfødte barn. Kontrasten i billedet er tydelig nok. Vi har de stående repræsentanter for ordensmagten og graverne, og overfor dem den skamfulde pige, der blot magter at kærtægne hunden. Nok er der tale om en troværdig gengivelse af en ikke helt usædvanlig forbrydelse i samtiden, men der er samtidig af kunstneren lagt en form for forståelse ind i billedet ved at lade hende stå alene, indfanget af hånden fra betjenten til højre. Hun er et offer ganske enkelt, hendes liv har været på systemets præmisser, hun er forlokket og misbrugt, og kunstnerens sympati er klart tilkendegivet ved titlen: Den højeste ret er den største uretfærdighed.

■ Naturalisme

Naturalistisk realisme

Naturalismen, der er en særlig variant af realismen og derfor også optræder under betegnelsen *naturalistisk realisme*, kan føres tilbage til den franske filosof Hippolyte Taine (1829-93), der i indledningen til sin bog *Kunstens filosofi* (1865) gav udtryk for det synspunkt, at fantasifrembringelser som kunst og litteratur måske kan forekomme "lige så lunefulde foreteelser som vinden, der blæser. Ikke desto mindre har de, ganske som vinden, deres bestemte forudsætninger og urokkelige love."

Denne forestilling om, at kunsten kunne udtrykkes i objektive love, lå i forlængelse af den tro på den naturvidenskabelige metode, som det meste af 1800-tallet – i de vesteuropæiske lande – var præget af. Dette kunstsyn hænger sammen med opfattelsen af, at menneskets sjæl er lige så deterministisk årsagsbestemt som menneskets legeme, for, som Taine siger: "Dyd og last er naturprodukter som sukker og vitriol".

Taines ideer inspirerede en gruppe forfattere, der begyndte at kalde sig naturalister, f.eks. den franske forfatter Emile Zola (1840-1902). En række romaner blev af disse forfattere i den sidste halvdel af 1800-tallet betegnet som sande virkelighedsskildringer; de var "objektive", for uden analyser og forklaringer berettede forfatterne blot neutralt til læserne om forholdene, som de nu engang var. De naturalistiske forfattere betragtede sig som en slags videnskabsmænd, og deres hensigt var at dissekere de beskrevne personers sjæleliv med samme kølige objektivitet som når en læge dissekerer et menneske.

Romanens opgave var i følge Zola at gengive, *affotografere*, den sociale og psykologiske virkelighed så nøjagtigt som muligt, og romanen blev betragtet som et instrument i fremskridtets tjeneste på linie med videnskaben. Men dette krævede, at dens virkelighedsskildring var lige så præcis og konkret som en videnskabelig afhandling.

Intentionen om at påvise lovmæssigheder i menneskets liv i lighed med de lovmæssigheder, som naturvidenskaben kunne fremvi-

se, fik de naturalistiske forfattere til at fokusere på mennesket som et biologisk væsen. Personerne blev skildret som *et produkt af arvemæssige og miljømæssige love*; de var bundet, *determineret*, af forhold de ikke kunne bryde, og af samme grund er den naturalistiske digtning ofte præget af en stærk undertone af pessimisme.

Denne fokusering på mennesket som et biologisk væsen lå i forlængelse af Darwins forskningsresultater, offentliggjort i hovedværket *Arternes oprindelse* (1859), hvor hans konklusion var, at alle levende væsner nedstammer fra en fælles urtype, og at de forskellige arter er udviklet under en stadig *kamp* for tilværelsen, hvor det er de bedst egnede, der overlever – “survival of the fittest”. I følge denne konklusion er mennesket således ikke skabt af Gud, men blot et særligt, højtudviklet led i denne udviklingsproces.

Naturalismen adskiller sig altså helt afgørende fra realismen ved sin opfattelse af, at tilværelsens indretning er noget naturgivent og uforanderligt. Den naturalistiske forfatter bliver en tilskuer til livet, han affotograferer menneskets særheder i en realistisk ramme, men der er intet perspektiv, intet der peger fremad; der er ingen tro på, at det er muligt at ændre de objektive betingelser for individets livsudfoldelse.

De naturalistiske romaner kan overvejende betegnes som *udviklings-* eller *sammenbrudsromaner*, idet de ikke som i dannelsesromanen skildrer et menneskes livsforløb som bestemt af et dannelsesideal, men derimod som bestemt af arv og miljø. Hovedpersonens forsøg på at skabe en overordnet sammenhæng og orden i sit liv mislykkes og forestillingen om en sådan sammenhæng afsløres som en illusion. Som eksempel kan nævnes J.P. Jacobsens roman *Niels Lyhne* (1880).

Flere af forfatterne i Det moderne gennembrud kan i perioder af deres forfatterskab karakteriseres som naturalister. Det gælder f.eks. J.P. Jacobsen, Herman Bang, Amalie Skram, Henrik Ibsen og August Strindberg.

J.P. Jacobsen var samtidig med sin forfattergerning stærkt optaget af naturvidenskabelige studier, og i sin menneskeskildring i værker som *Mogens* (1872), *Fru Marie Grubbe* (1876) og *Niels Lyhne* (1880) fokuserede han i forlængelse af sit darwinistiske grundsyn i høj grad på den masochistiske drift, trangen til at underkaste sig.

Herman Bang konstaterer i en litterær programartikel, at en for-

fatter må samle sine iagttagelser af livet med en videnskabsmands iver og troskab. Det gør han selv med stor omhu i sine psykologisk indsigtsfulde romanportrætter, men det er samtidig nok så påfaldende, hvor stærkt de deterministiske træk i naturalismen træder frem i hans digtning. Hans romanpersoner er underlagt den mere brutale side af Darwins udviklingslære: den svage bukker under, og den stærke overlever. De kvindelige hovedpersoner er ofte stille eksistenser, der søger at realisere et umuligt kærlighedsforhold, men hvis skæbne er at blive udsat for økonomisk og seksuel udnyttelse.

Fra slutningen af 1870'erne bliver Henrik Ibsen og August Strindberg synonym med begrebet *naturalistisk teater*. I Ibsens stykke *Gengangere* (1881) er personerne bundet af fortidens gengangere – overlevede normer og moralbegreber. Ibsen kan dog ikke i samme grad som f.eks. Zola betegnes som determinist; han var ikke så tilbøjelig til at mene, at mennesket er styret af love, det ikke selv har nogen indflydelse på. I en række af hans skuespil kommer i stedet den realistiske holdning til udtryk, at samfundsforholdene kan ændres, hvis individet har den fornødne styrke.

■ Impressionisme

Impressionisme blev et begreb i fransk billedkunst i begyndelsen af 1870'erne, – det franske ord *impression* kan oversættes til det danske *indtryk*.

I billedkunsten kan den impressionistiske stil karakteriseres som en hurtig gengivelse af visuelle indtryk for at give et så sandfærdigt aftryk af synsoplevelsen som muligt.

De franske malere Monets og Renoirs berømte malerier fra udflugtsstedet La Grenouillère ("frødammen") var således farvestærke førstegangsindtryk, der gengav reflekser i vandoverfladen i en slags skitseagtig naturalisme. De impressionistiske maleres motivverden blev dog først og fremmest den moderne storby med dens flimrende menneskemylder og rastløse aktiviteter.

En række europæiske digtere overførte den impressionistiske tankegang til digtningen. De naturalistiske forfattere havde lagt vægt på at gengive tingene, som de var, uden forbedringer og uden kommentarer. I en helt konsekvent naturalisme, hvor forfatteren prøver at forsvinde fuldstændigt bag fremstillingen, må den enten gå i retning af en dramatisk form eller en gennemført objektiv beskrivelse af videnskabelig karakter.

Den impressionistiske roman tenderer den dramatiske form, forfatteren gemmer sig bag de talende personer, den direkte tale bliver den fremherskende, og der vil kun være sparsomme bemærkninger om personer og sceneriet.

Impressionismen er altså en videreudvikling af naturalismen, og for Herman Bang, der blev den mest fremherskende danske impressionistiske forfatter, skulle den objektive forfatter koncentrere sig om personernes handlinger, fordi det kun er den "i handlen omsatte tanke", der kan følges af en iagttagere. "Hver lille handling er et glug hul ind i det skildrede menneskes tankeliv", og den impressionistiske forfatter vil vise os "menneskers følelser i en række spejle – deres gerninger".

Den impressionistiske digter henter inspiration fra maleriet og musikken. Sproget skal "male" frem for at fortælle. I en forfatters hånd skal det både have farver og toner. "Lad forfattere sammenhobe sætninger, lad dem ødsle med ord og lad dem udelade verber; lad dem i susende fart kæde punktummer sammen og derpå atter hvile i en rytmisk sagte musik", som Herman Bang udtrykte det.

Camille Pissarro. Paris, Place du Palais-Royal og Avenue de l'Opera (1898)

I den impressionistiske billedkunst er det på én gang flimrende og fortættede lys og motivets karakter af et hurtigt øjebliksbillede det centrale, som vi kan møde det her i Pissarros Parisermotiv. Med denne malerstil var det impressionisternes hensigt at give et så sandfærdigt aftryk af synsoplevelsen som muligt.

Det centrale er at give læseren en oplevelse, der minder om den, man fik i teatret. Man skal læse den impressionistiske roman, som om man er vidne til et skuespil. Det er kun gennem handlinger og replikker vi får et indtryk af personernes tanker og følelser, men denne stil stiller samtidig store krav til forfatterens evne til at individualisere sine personer gennem deres personligt farvede sprog, deres mimik og gestus.

Herman Bangs impressionistiske roman *Stuk* (1887) har mere end 150 personer, og den giver et hektisk billede af København i 1880'erne, og romanens feberagtige stemning efterlader næsten uundgåeligt hos læseren det indtryk, at moderne storbymennesker lever et yderst overfladisk liv. Flere steder har romanen karakter af at være en *replikmosaik*, og det overlades til læseren selv at sammenstykke et billede af de enkelte personers holdninger og karaktertræk.

Dette afsnit fra romanen giver et indtryk af den stemning, den formidler til læseren:

Det var, som kom de ind i en Dansesals svirrende Tummel af Stemmer og Lyd nede ved Koncertsalen. Lige fra Stengrotterne til frem under Kandelabrene, hvis Prismes lyste, var det kun ét vandrende, mudrende Mylr; og indefra, hvor man over Stimlen saa Dirigenten med det hvide Bryst som en stor Dukke, søgte de forvildede Polkatakter ud over Hovederne, hvor unge Piger greb dem i Flugten og nynnede.

Impressionismen skildrer foranderligheden i den moderne bys rytme. Den opløser enhver helhedsforståelse ved at gøre øjeblikket dominerende i forhold til varighed og bestandighed.

Den egentlige impressionisme er stort set forsvundet ud af dansk litteratur ved århundredskiftet.

J.P. Jacobsen var en anden naturalistisk forfatter med klare impressionistiske træk, der for eksempel kom til udtryk i sætningsopløsning, intenst brug af farvebeskrivelser og en associativ stil. Dette fremgår f.eks. af indledningen til romanen *Fru Marie Grubbe* (1876), hvor Marie betragter de roser, hun netop har plukket:

Denne Blomsterlød, der krusede sig i Skjær og Skygger, fra Hvidt, der rødmer, til Rødt, der blaaner, fra fugtig Rosa, der næsten er tung, til et Lilla saa let, at det kommer og gaar som

om det drev i Luften -. Hvert enkelt, rundet Blomsterblad, yndigt hvælvet, blødt i Skyggen, men i Lyset med tusinde neppe synlige Gnister og Blink; med alt sit favre Rosenblad samlet i Aarer og spredt i Huden... og saa den tunge, søde Duft, den drivende Em af *den røde Nektar*, som koger i Blomsterets Bund.

P.S. Krøyer, *Hip, Hip, Hurra* (1888)

Den impressionistiske billedkunst er blevet betegnet som lysets sejr over virkelighedens – og maleriets – grænser. I P.S. Krøyers afbildning af de skålende kunstnere er der den samme flimrende lysvirkning som hos de franske impressionister, og maleriet fremtræder umiddelbart som et livfuldt, atmosfæremættet øjebliksbillede, hvor aktørerne er tilbøjelige til at flyde sammen i et næsten grænseløst orgie af lys og begejstring.